

Наталія КАЛЬНИЦЬКА

ВПЛИВ ІНОЗЕМНИХ ДЕРЖАВ НА МІЖКНЯЗІВСЬКУ ДИПЛОМАТІЮ ПІВДЕННОЇ РУСИ В ХІ–ХІІ СТОЛІТТЯХ

Проаналізовано зовнішньополітичні впливи на формування внутрішньої князівської дипломатії в часи феодальної роздробленості. Окрему увагу приділено визначенню територіальних особливостей розвитку дипломатії князівств Південної Русі.

Ключові слова: *Південна Русь, феодальна роздробленість, князь, дипломатія.*

Давньоруська держава за часів її політичної єдності мала доволі виважену систему міжкнязівських відносин і чітко встановлену практику зовнішньої політики. Після формування окремих земель, кожна з яких намагалася проводити власну політику, часом відмінну від позицій київських князів, виникає нова схема внутрішньополітичних відносин, певною мірою залежна від зовнішнього оточення відповідного утворення. До того ж, продовжувався процес виділення менших територій. Регіональна особливість призводила до формування характерних рис і зовнішньої, і внутрішньої політики окремих князівств. Актуальність теми полягає саме в окресленні специфічних рис внутрішньої політики Русі, що в подальшому вплинули на формування та кристалізацію регіональних особливостей українських земель.

Серед вчених, які досліджували проблеми внутрішньої дипломатії, варто відзначити Михайла Грушевського, Миколу Котляра, Олексія Толочка, Петра Толочка, Леонтія Войтовича, Степана Федаку. Історичними джерелами є літописні повідомлення.

Необхідно визнати, що князівства центральної частини Русі – Київське, Чернігово-Сіверське та Переяславське були тісно пов'язані із Половецьким степом. Проте взаємовідносини кожного з них мали свої відмінності. Так, Переяславщина постійно страждала від нападів кочовиків і шукала підтримки правителів віддаленого Володимиро-Суздальського князівства. Зовсім іншою, природно, була ситуація Київського і тим більше – Чернігово-Сіверського князівств.

Княжі династії проводили різнобічну політику щодо Степу. Як зазначає М. Котляр, Половецький степ був поділений на своєрідні сфери впливу. Придніпровські та заорельські половці тяжіли до Києва, донські – до Чернігова, лукоморські – до Галицького князівства, а заволзькі – до Володимиро-Суздальського¹. Лише

¹ Котляр М. Ф. Історія дипломатії Південно-Західної Русі. – Київ, 2002. – С. 63.

чернігівські та – пізніше – суздальські князі відрізнялися дотриманням однієї політичної лінії щодо співпраці з половцями. З іншого боку, половецькі орди виявлялися політичною та військовою силою, яку регулярно використовували давньоруські князі, насамперед, чернігівські та новгород-сіверські.

Загалом взаємовідносини Русі зі Степом були досить суперечливими. Проведення антиполовецької політики – загальновідомий напрямок зовнішньої політики давньоруських князів. Проте будь-яке явище має свої винятки, оскільки залучення половецьких загонів до вирішення внутрішніх проблем Русі стало досить поширеним. Першим із князів, який звернувся за військовою допомогою до половців, був претендент на чернігівський престол Роман Святославич. Враховуючи помилки свого батька, він уклав військову угоду з половцями, але скористатися їхньою допомогою не зумів: у київських князів було більше за чисельністю військо, ніж у Святославичів².

Його брат Олег Святославич союз з половцями і використання їх військової сили вважав основою своєї політики. Літописець повідомляє, що в серпні 1078 р. Олег Святославич ризикнув і привів половців на “Руську землю”³. Князя Всеволода Ярославича було розбито, але він дістався до Києва і заховався за його стінами. Тим часом Олег оволодів Черніговом і пішов за допомогою до Тмутаракані. Ізяслав, Всеволод Ярославичі та смоленський князь Володимир Мономах відразу ж розпочали облогу Чернігова. Місту вдалося врятуватися завдяки Олегу та Борису, військо яких вчасно підійшло до Чернігова і захистило його мешканців. Відтоді Олег Святославич багато разів приводив половців на Русь. Він та його нащадки підтримували тісні стосунки з половцями, скріплюючи їх шлюбними угодами⁴. З іншого боку, половці підтримували Ольговичів у міжусобних війнах за чернігівський стіл, а потім – і за першість на Русі.

За часів правління князя Олега виборювалося право Святославичів на чернігівський стіл. Зі зміцненням становища Святославичів у Чернігові зростали їх політичні апетити. Надалі половецький напрям інтересів чернігівської династії був уже пов’язаний з боротьбою за Київ. “Справа у тому, що той, хто володів Києвом, мав змогу використовувати у міжусобних чварах чорних клобуків, котрі являли собою значні військові сили... “Коуї чернігівські”, підпорядковані безпосередньо чернігівському князю, мали вежі по Десні. Однак їх загонів для боротьби за Київ було недостатньо, тому чернігівські князі й спирались на допомогу половців. Як правило, кінні загони вирішували долю війни, а тому без допомоги половецьких вершників сподівання на перемогу були марні”⁵.

Так, із 1087 р. між чернігівськими династами і половецьким Степом встановлюються тісні дружні відносинами. Курське князівство було своєрідною брамою

² Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь. – Москва, 1989. – С. 307.

³ Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Москва, 1998. – Т. 2. – Стб. 191.

⁴ Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 397–408.

⁵ Бодрухин В. М. Особливості розвитку Чернігівського князівства // Сіверянський літопис. – 1998. – № 2. – С. 28–30.

Чернігівської землі до Степу, на цій території будувалися прикордонні оборонні споруди, тут мешкали переможені тюркські кочові племена – так звані чернігівські “погані”, звідси проходила у Степ слов’янська колонізація⁶.

Не тільки чернігівські Ольговичі використовували половецькі загоны. За наказом Володимира Мономаха, наприклад, половці знищили Мінськ⁷. Проте проблема залучення кочовиків для вирішення внутрішніх справ Русі ставала все гострішою. Тому не дивно, що питання про заборону застосування половецької сили у князівських чварах було піднято на князівських з’їздах. На з’їзді 1097 р. в Любечі князь Володимир Мономах звинуватив князя Олега у дружбі з половцями. Одним із рішень з’їзду стала заборона використання половців у внутрішній політиці Русі. Виникла необхідність об’єднання всіх зусиль у боротьбі з ворогом.

Саме боротьба за Київ, за право першості в Південній Русі стають головними напрямками політики найвпливовіших князівських кланів Русі – Мономаховичів та Ольговичів у XII ст. До того ж, характерних для чернігівських правителів залишається використання половецьких військ у разі необхідності. Друга половина XII ст. – це третій період взаємовідносин давньоруських князів зі Степом (за С. О. Плетнєвою), для якого була характерною різноманітність стосунків: від воєнних сутичок до шлюбних угод⁸.

Для Київського князівства звичним було використання чорних клобуків. Від першої писемної згадки про них під 1146 р. розпочалися майже щорічні відзначення у літописах пороських васалів великих київських князів. Київський князь Ізяслав першим надав цим кочівникам можливість оселитися у Пороссі. Причому, за право займати відведену для них територію клобуки повинні були нести військову службу, бути васалами великого київського князя: “...и ту прислашася к нему чернии клобуки и все Поросье и рекоша ему: ты наш князь, а Ольгович не хочем; а поеди в борзе, а мы с тобою”⁹. Князю Ізяславу клобуки служили вірою і правдою. Головно, їх використовували для приборкання половців. Проте є й інші приклади. Так, у війні з князем Юрієм Довгоруком Ізяслав декілька разів втрачав Київ, при цьому чорні клобуки залишалися його вірними васалами. Зокрема, 1150 р. вони “с радостью великою” приїхали до Ізяслава з великим військом. Відомий лише один випадок, коли клобуки вмовляли Ізяслава відступити, боячись війська князя Юрія. Доказом відданості Ізяславу була їхня реакція на його смерть у 1154 р.: “...и плакася по нем... и вси чернии клобуки”¹⁰. Наступному київському князеві Ростиславу чорні клобуки теж присягнули на вірність. Літопис наголошує, що подібних прикладів порушення присяги клобуками не було. Цікавий той факт, що вона складалася конкретному київському князеві. Можливо, так встановлювалася додаткова підлеглисть клобуків. Лише в нечастих випадках найбільша частина клобуків – берендеї – робили спроби проводити самостійну політику. Так, під час

⁶ Гумилев Л. Н. Древняя Русь... – С. 385.

⁷ Плетнєва С. А. Половцы. – Москва, 1990. – С. 65.

⁸ Там же. – С. 41, 146, 167–168.

⁹ Ипатьевская летопись. – Стб. 328.

¹⁰ Там же. – Стб. 346.

конфлікту київського князя Мстислава з братом Володимиром берендеї підтримали (хоча й тимчасово) останнього. Проте потім вони відмовилися проливати свою кров за Володимира і навіть поранили його. У зв'язку з цим можна зазначити, що саме володіння Києвом надавало можливість використовувати в міжусобних чварях потужні військові сили чорних клобуків.

Зовсім іншою видається ситуація в Галичині та на Волині. Тут не було такого активного використання половецьких загонів, а формулювалася дипломатія під впливом Європи та Візантії. Особливо це виявилось за часів правління галицького князя Ярослава Володимировича та волинського, згодом – галицько-волинського Романа Мстиславича. Русько-візантійські відносини у другій половині XII – першій третині XIII ст. відрізнялися від дипломатичних стосунків попереднього часу. Окремі удільні князівства проводили локальні та нерегулярні обміни посольствами. До того ж, пріоритет у відносинах належав Церкві.

У 60-х роках XII ст. галицький князь Ярослав, продовжуючи політику батька, спрямовану на мирні відносини з Візантією, підтримав суперника імператора Мануїла I – Андроника: "...прибеже ис Царягорода брат царев кюр Андроник к Ярославу у Галич, и прия и Ярослав с великою любов'ю"¹¹. Андроник був сином севастократора Ісаака Комніна та Ірини Володарівни, тітки галицького князя, тобто доводився останньому двоюрідним братом¹², тому, за свідченням літопису, навіть брав участь у засіданнях князівської ради. Галицькій землі вдалося закріпитися в Пониззі Дністра та Дунаю¹³. Тому не дивно, що літописці наголошують на наявності дружніх стосунків між Візантією та Галицькою і Волинською землями в наступні часи. Особливо яскраво простежується ця завзята прихильність Візантії до Південно-Західної Русі за часів Романа Мстиславича. Так, у 1197–1198 рр. половецькі орди прорвалися через Дунай і навіть почали загрожувати Константинополю. Відомості про цей похід збереглися у візантійського сучасника, знаменитого історика Микити Хоніата, а також у скупих звістках декількох інших хроністів¹⁴. Один із них патетично писав, що Роман здійснив низку походів до степу, чим "зупинив половецькі нашествия".

Припускають, що наприкінці 90-х років XII ст. князь Роман виступив на боці Візантії, яка воювала з половцями, оскільки між ним і візантійським імператором

¹¹ Ипатьевская летопись. – Стб. 359.

¹² *Войтович Л., Целуйко О.* Правлячі династії Європи. – Біла Церква, 2008. – С. 254–255.

¹³ Див.: *Войтович Л.* Князь Іван Бирладник: загадкова постать // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, 2008. – Вип. 11–12. – С. 51–62; *Його ж.* Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів // Княжа доба: історія і культура. – Львів, 2008. – Вип. 2. – С. 30–39; *Його ж.* Галицьке князівство на Нижньому Дунаї // Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної наукової конференції, Галич, 10–11 жовтня 2008. – Галич, 2008. – С. 3–18; *Его же.* Галицька земля і Візантія в XI–XIV вв. // Кондаковские чтения. – Белгород, 2010. – Т. 3. – С. 255–280.

¹⁴ *Майоров А.* Малоизвестные источники по истории русско-византийских отношений начала XIII века: текст, перевод, комментарий // Український історичний збірник. – Київ, 2009. – Вип. 12. – С. 294–297.

існувала союзницька угода¹⁵. Дружні стосунки Романа Мстиславича з візантійським правителем підтримувалися досить довго. Про це свідчить посольство Романа до Візантії на чолі з Твердятою Остромиричем – його бачив у Константинополі 1200 р. новгородський прочанин Добрина. Також припускається, що притулок у Галицькій землі знайшов один із візантійських правителів – Олексій Ангел, в результаті заколоту вимушений залишити батьківщину. Так, Ян Длугош у XV ст., залежні від нього польські історики XVI ст. та Густинський літопис XVII ст. повідомляють, що після здобуття учасниками IV Хрестового походу Константинополя 1204 р. візантійський імператор Олексій Ангел утік до князя Романа, який прийняв його з великою честью. Недавно цю версію підкріпив обширною аргументацією Олександр Майоров¹⁶.

Отож, навколо давньої версії М. Котляра, який, покликаючись на візантійські джерела, відкидав таку можливість, розгорнулася полеміка. За його твердженням, імператор Олексій зник з обложеного хрестоносцями Константинополя влітку 1203 р., якийсь час перебував на материковій Греції, а потім потрапив у полон до одного з ватажків хрестоносців Боніфация Монферратського, який вислав його до своїх італійських володінь. Згодом колишній імператор звільнився і розпочав боротьбу за владу з главою Нікейської імперії, що виникла на уламках Візантії в Малій Азії – Федором I Ласкарем. У битві поблизу Антіохії Олексія Ангела захопили у полон та ув'язнили в одному з монастирів Нікеї, де він невдовзі помер¹⁷. Не вдаючись у подробиці цієї дискусії (її докладно проаналізовано у згаданій статті О. Майорова), звернемо увагу, що подібна інформація надає підстави стверджувати, що стосунки між галицько-волинським князем та візантійським імператором були більше, ніж союзницькими.

Ще одним доказом виступає версія, пов'язана з другим шлюбом князя Романа Мстиславича. Значна частина дослідників (від М. Баумгартена до О. Майорова) вважають, що другою дружиною галицько-волинського князя була донька візантійського імператора Ісака II Ангела. Шлюб укладено завдяки попереднім переговорам галицько-волинського посольства у складі Твердяти Остромирича, Недана, Домажира і Негвара. Заперечуючи цю версію, М. Котляр зазначав, що це радше лиш бажання істориків підняти значимість князя Романа Мстиславича, оскільки, якщо це було так, то літописці не припиняли би згадувати ім'я знатної візантійки у своїх хроніках, але цього не сталося. Щобільше, вони послідовно замовчували ім'я вдови Романа¹⁸. Водночас М. Котляру не вдалося пояснити цікаві факти, зокрема, – грецьких імен дітей та онуків Романа, не характерних для Рюриковичів: Данило, Лев, Іраклій, Саломея тощо. Готується до друку велика монографія О. Майорова, присвячена цьому питанню. Незважаючи на дискусійність проблеми,

¹⁵ *Котляр М. Ф.* Історія дипломатії... – С. 82.

¹⁶ *Майоров О. В.* Ангел в Галичі: чи міг візантійський імператор Олексій III відвідувати Романа Мстиславича // *Княжа доба: історія і культура.* – Львів, 2010. – Вип. 3. – С. 133–164.

¹⁷ *Котляр М. Ф.* Історія дипломатії... – С. 74.

¹⁸ Там само. – С. 78, 84.

подібні версії знову ж свідчать, що відносини Галицько-Волинського князівства з Візантією були дружніми.

Південно-Західна Русь znana також дипломатичними зв'язками з Угорщиною та Польщею. Починаючи від 40-х років XII ст., угорські королі активно втручалися у західноукраїнські справи. 1146 р. волинський князь Ізяслав Мстиславич став київським правителем, обійшовши дядьків В'ячеслава та Юрія Володимировича. Для зміцнення свого становища йому був потрібний надійний зовнішній союзник. Ним виявився угорський король Геза II. Союз 1145 р. деякою мірою об'єднав боротьбу давньоруських князів за Київ із політичним життям Центральної Європи. Окрім активного листування, правителі підтримували один одного військом. Під час вирішальної битви між Ізяславом та Юрієм Довгоруком біля р. Рути саме участь угорців допомогла київському князю перемогти.

Відносини з Польщею також заклав князь Ізяслав, коли був волинським правителем. 1136 р. краківський князь Болеслав IV Кучерявий одружився із небогою Ізяслава Мстиславича. Незважаючи на досить складні відносини між Польщею та Угорщиною, Ізяславу вдавалося маневрувати і мати підтримку обох держав. Цьому сприяло нестабільне становище краківського правителя, який на той час потребував підтримки київського князя Ізяслава. Волинський князь Роман Мстиславич, на жаль, не мав можливості розраховувати на допомогу Польщі, хоча був онуком Болеслава III Кривоустого. Під час боротьби за галицьку спадщину 1188 р. польські родичі так і не надали Романові відповідної допомоги. Проте в 1199 р. польська допомога виявилася одним із вирішальних чинників утвердження Романа Мстиславича в Галичі.

Так, Галицьке та Волинське князівства в зовнішній політиці орієнтувалися на Візантію, Угорщину та Польщу, а Чернігівське – на Половецький степ. Розвиток внутрішньої міжкнязівської дипломатії впродовж XI–XII ст. трансформувалася, змінювалася під впливом зовнішніх обставин. Взаємини між давньоруськими князівствами та сусідніми державами набували регіональних особливостей, що надалі позначалося не тільки на напрямках їх зовнішньої дипломатії, а й внутрішньому житті князівств, формувало особливості політичного життя. Окрім військової допомоги, правителі листувалися, підписували угоди та укладали шлюби. Проблема ця багатогранна і потребує подальшого глибшого дослідження.

Natalia Kalnitska. INFLUENCE OF THE FOREIGN STATES ON INTERNAL PRINCELY DIPLOMACY OF SOUTH RUS' IN THE XI–XII CENTURY

Foreign-policy influences on forming of internal princely diplomacy in the days of the feudal crushing are analyzed. Separate attention is devoted to determination of territorial features on development of diplomacy of principalities of South Rus'.

Key words: South Rus', feudal parceling, prince, diplomacy.

Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля